

===== Zombory Máté =====

/// **A halottnak hitt visszatér**

Mivel foglalkozott Lévai Jenő 1957 és 1960 között?

Lévai Jenő (1892–1983) népszerű újságíró, lapszerkesztő és könyvkiadó a háborút követő néhány évben az antifasiszta koalíciós kormány megbízásából számos dokumentumkötetet publikált a vészorszakról.¹ Azonban alig néhány évvel a karrierje 1948-as második csúcspontját követően ismét ellehetetlenült. Bár 1951-ben elkerülte a kitelepítést, így a lakásában működő magánarchívuma² megmaradt, történeti dokumentációs munkát nem tudott végezni. 1953-ban kis híján belekeveredett az állambiztonsági szolgálatok „Péter Gábor és bandája” néven elhíresült belső tisztogatásaiba.³ Lévai nem egyszerűen elszigetelődött a holokauszt történeti dokumentációjának nemzetközi hálózatától az 1950-es évek közepére, hanem a világpolitikai fejlemények miatt maga a hálózat is szétesett. Paradox módon azonban a hidegháborús dinamika, amely korábban mérsékelte a náci bűnök iránti érdeklődést, az 1950-es évek második felében megeremtetette a dokumentálásuk iránti társadalmi és politikai igényt – és ezzel Lévai közéletbe való visszatérésének politikai feltételeit is.

== Egy hosszabb külföldi tanulmányút előzményei

1952 augusztusában Malkiél Grünwald, magyar származású jeruzsálemi lakos szétküldte levelezőlistája tagjainak röpiratsorozata aktuális számát. Kijelentései ezúttal

1 == Ez a tanulmány a szerző Lévai Jenőről szóló készülő monográfiája egyik fejezetének rövidített változata. Köszönöm Bódi Lóránt, Bohus Kata és Kovács András értékes észrevételeit, javaslatait, Dési János, Jablonczay Tímea, Kékesi Zoltán, Jasmin Söhner és Werner Renz iratokhoz való hozzáférésben nyújtott segítségét. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Fondation pour la mémoire de la Shoah és az EHRI Conny Kristel Fellowship támogatta.

2 == Lévai archívuma, amelyet özvegye 1983-ban az MTA TTI-nek adományozott, elvezett. A kilencvenes évek elején a megmaradt anyagokról Stark Tamás történész állított össze egy listát, amire, mivel csak az angol fordítás áll rendelkezésemre, a továbbiakban The Lévai Collection címmel Stark-leltárként fogok hivatkozni.

3 == Neve szerepel az ügy részeként készült, 1953. március 1-én keltezett Őrizetbevételi javaslaton, ÁBTL 2.1. - VII/13-g (V-101890/6-a) (vizsgálati dosszié Jacobson ügyben).

a címlapokra kerültek. Grünwald súlyos kollaborációs vádakkal illette a szintén magyar származású Kasztner Rezső egykori kolozsvári újságírót, Izrael földjének Munkáspártja (Mapai) tagját, a kereskedelmi és ipari miniszter szóvivőjét. A háború alatt Kasztner egy budapesti informális cionista szervezet, a Budapesti Segély- és Mentőbizottság (Vaada) képviselőjeként szerepet játszott a többek között Adolf Eichmannal folytatott „vért áruért” tárgyalásokban, amelyek során az ss-tiszt felajánlotta, hogy 10 000 teherautóért és további árukért cserébe elengedi a még nem deportált magyarországi zsidókat. Mint ismert, Kasztnernek 1944 nyarán végül 1684 embert sikerült vonaton áttelepítenie a bergen-belseni koncentrációs táborba, ahonnan a csoport egy része decemberben valóban semleges területre, Svájcba került.⁴ Az izraeli főügyész javaslatára a kormány rágalmazás miatt eljárást indított Grünwald ellen. Az „Izrael kormányának főügyésze kontra Malkiel Grünwald” elnevezésű per 1954-ben kezdődött, és a védőügyvéd, Shmuel Tamir stratégiájának eredményeként hamarosan Kasztner háborús szerepének megítélése körül forgott. A per Grünwaldot felmentő ítélete Kasztner ellen szólt, aki Benjamin Halevi bíró hírhedt kijelentése szerint „eladta a lelkét az ördögnek”. A Kasztner-perként elhíresült ügy mélyen megrázta az izraeli közvéleményt. 1957. március 3-án Kasztner a nyílt utcán agyonlőtték, így nem érhetette meg a következő évben a Legfelsőbb Bíróság ítéletét, amely minden vádpontban tisztázta a nevét.⁵

Az 1955. júniusi elsőfokú ítélet Magyarországon is visszhangot keltett. Egy Kasztner háborús tevékenységéről szóló állambiztonsági jelentés, mely azon a hamis állításon alapult, hogy a cionista ügyvéd a Budapesti Zsidó Tanács tagja volt, Rákosi Mátyáshoz is eljutott.⁶ Az 1944-es budapesti náci–cionista tárgyalásokról szóló magyar dokumentumok iránt jelentős nemzetközi kereslet mutatkozott a „Kasztner-perrel” összefüggésben. Nemcsak a tel-avivi szovjet nagykövetség vezetője és az Izraeli Kommunista Párt (Maki) képviselői kértek Magyarországtól potenciálisan leleplező, a cionizmust és az izraeli kormányt kompromittáló dokumentumokat,⁷ hanem a per vádlottjának védőügyvédje is.⁸ Tekintettel arra, hogy a magyar hatóságok nem találtak semmilyen használható levéltári anyagot az ügyben,⁹ nem kizárt, hogy Lévai külföldi kiküldetése összefüggött a náci–cionista tárgyalásokról szóló, potenciálisan kompromittáló dokumentumok iránti megnövekedett kereslettel.

4 = = Bauer, 1994.

5 = = Az eljárásról lásd Porat, 2019: 149–161.; Weitz, 2011. Az ügy utóéletéről lásd Olosz, 2022.

6 = = MNL OL M-KS 276-65-184. Jelentés. Dr. Kasztner Rezső volt magyarországi zsidó tanácsstag ügye. Budapest, 1955. augusztus 9.

7 = = MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-006326/2-1955 (11.d.). Feljegyzés: Anyagkérés a Kasztner perhez, Tel-Aviv, 1955. augusztus 12.

8 = = MNL OL, XIX-J-1-j-Izrael-30/c-006326/4-1955 (11.d.). S. M. Tamir levele a tel-avivi magyar követségnek, 1955. november 5.

9 = = Uo. Veres János a tel-avivi magyar követségnek, 1955. december 26.

Az államvédelem nyomozótisztjeivel szemben Lévai a háború alatti zsidóüldözések szakértője volt, akinek kapcsolatai vannak – vagy legalábbis voltak – azokkal, akik további bizonyító erejű anyagokhoz adhattak hozzáférést. Lévai jelen volt, amikor Kasztner 1946-ban a bázeli 22. cionista kongresszuson bemutatta a mentőbizottságról szóló jelentését, aminek egy példányát megszerezte, sőt hazatérve leadta azt az „illetékes hatóságoknak”.¹⁰ Lévai a háborút követő néhány évben kutatásokat végzett a mentőakciókról¹¹ és a Magyarországról történő deportálások elleni svájci sajtókampányról.¹² A háború alatti mentések két kulcsfigurája, Carl Lutz, 1942 és 1944 között Svájc budapesti alkonzulja, illetve Georges Mantello (Mandel György), 1942 és 1945 között Salvador genfi konzulátusának első titkára, Lévai legértékesebb svájci kapcsolatai közé tartozott.¹³

Lévai 1957. május 5-én kelt, Halmi József izraeli újságírónak írt levelében a Kasztner-ügyről kért tájékoztatást.¹⁴ Érdeklődött, hogy megjelentek-e a per iratai, illetve, hogy vannak-e róla sajtótudósítások; meg kívánta tudni, Kasztner özvegye, valamint Biss Andor és Krausz Miklós élnek-e még, s ha igen, mi a címük. Mind Biss, a Segély- és Mentőbizottság tagja, mind Krausz, a budapesti Palesztina Hivatal vezetője, a magyarországi náci megszállás koronatanúi voltak. Lévai emellett arra kérte Halmit, hogy „küldené meg nekem néhány olyan könyv címét, ami azóta megjelent, – bármely nyelven, – és foglalkozott az én témakörömmel: *Zsidósors Európában*”. Kéréseit azzal indokolta, hogy újból felcsillan a remény, hogy legutolsó könyve megjelenhet ivritül és németül. „Szeretném kijavítani könyvemet, ha és ahol kellene” – írta. Cserébe felajánlotta segítségét mindenben, és megígérte, hogy magyar könyveket küld, amelyekre Halminak szüksége lehet. Nagyjából ugyanebben az időben Lévai írt Londonba a Zsidó Világkongresszus európai részlege igazgatójának, Siegfried Rothnak is, hogy támogatást kérjen könyve kiadásához.¹⁵ Roth, aki maga is Budapesten élte túl a háborút, 1946-ban segítségére volt Lévainak a magyar zsidóság veszteséglistájának összeállításában.¹⁶

10 == Lévai Jenő: „Utóhang a bázeli cionista kongresszushoz”. *Magyar Nemzet*, 1947. január 18. 5.

11 == Ld. Lévai, 1946b; 1946c; illetve 1947. január 25-én induló cikksorozatát a *Képes Figyelő*-ben.

12 == Lévai, 1948b.

13 == Lutzról lásd Tschuy, 2002; Mantellóról lásd Kranzler, 2000. Kranzlerről érdemes megjegyezni, hogy átveszi Lévai 1968-as német nyelvű Mantello-könyvének téziseit (az 1948-as magyar nyelvű változatot nem ismeri), és azokat sajátjaként tünteti fel. Így prezentálhatja a könyvét a történészek által elhanyagolt és „majdnem teljesen elfeledett” események nagyszabású felfedezéseként (idézet a XXIII. oldalon).

14 == YVA O.38-279, 33. Lévai Halminak, 1957. május 5.,

15 == MILEV, Benoschofsky Ilona hagyaték, 1. doboz, Iratcsomó 8, XIX-278/8, 1–6. Siegfried Roth Benoschofsky Ilonának, 1957. július 15.

16 == Lévai, 1948a: 469., 179. lj.

Melyik könyvére gondolhatott Lévai? Utolsó könyve Magyarországon *Zsidósors Európában* címmel 1948 végén jelent meg. Erre utalhat a Halminak tett témamegjelölés, illetve az is, hogy ekkortájt a Kiadói Főigazgatóság Lévai e munkáját igyekezett terjeszteni külföldön. Azonban 1958. október 7-én a „Kultura” Könyv- és Hírlapkereskedelmi Vállalat képviselője sajnálattal vette tudomásul, hogy a torontói székhelyű Forum Books könyvkiadó nem tud nagyobb tételt megrendelni ebből „az egyébként igen érdekes könyvből”.¹⁷

Lévai szempontjából a Kasztner-ügy jelentős aspektusa Joel Brand (Brand Jenő) emlékiratainak 1956-os megjelenése volt. A budapesti Mentőbizottság egykori vezető tagja a „Kasztner-per” koronatanúja volt, és az eljárás, illetve az akörrül zajló nyilvános vádaskodások arra késztették, hogy saját maga mondja el történetét. De nem csak Brand könyve járult hozzá a zsidók elleni náci népiirtás iránti közérdeklődésben bekövetkezett fordulathoz az 1950-es évek közepén. Megemlíten-dők Léon Poliakov és Josef Wulf 1955-ben és 1956-ban megjelent dokumentumkö-tetei, valamint Gerald Reitlinger 1953-as *Final Solution*-jének 1956-ban kiadott német fordítása is.¹⁸

Azonban Lévai visszatérésének feltételei között a könyvekénél jóval jelentősebb szerepet játszott egy ugyancsak az 1950-es évek közepén indult nyugatnémet bírósági ügy. 1956-ban Frankfurtban a Hesseni Államügyészségen tizenhárom nyugatnémet állampolgár ellen indult büntetőeljárás.¹⁹ A kerületi bíróság november 24-én elfogatóparancsot adott ki többek között Adolf Eichmann és a megszállt Magyarországon működő helyettese, Hermann Krumej ellen.²⁰ Hermann Krumej 1957. április 1-jén tartóztatták le először, ami visszhangot keltett a nemzetközi és a hazai sajtóban egyaránt. Ekkorra, 1957 tavaszára Hansernst Grabert, az ügyben nyomozó bírósági tanácsos már hozzáfért az 1944-es budapesti zsidóüldözésekről szóló, akkoriban elérhető legfontosabb szakirodalomhoz. Az úgynevezett Kasztner-jelentés, Reitlinger könyve és Brand emlékiratai mellett birtokába jutott Lévai *Black Book*-jának²¹ is.²² Október végére a nyomozóhatóság eljutott Georges Mantellóhoz mint lehetséges tanúhoz.²³ December 4-én Grabert telefonon felhívta Mantellót, hogy tanúvallomásra kérje fel. Mantello beleegyezett, és emellett tájékoztatta Gra-

17 == MNL OL XIX-I-21-a Általános iratok (1952–1989), 51. doboz, 37. tétel, Levelezések (1959).

18 == Reitlinger, 1956; Poliakov–Wulf, 1955; 1956; Weissberg, 1956.

19 == Renz, 2015.

20 == HHStA, Abt. 461, Nr. 33532 (Bd. II d.A.), Bl. 1968–169. Haftbefehl des Amtsgerichts (AG) Frankfurt am Main vom 24.11.1956.

21 == Lévai, 1948c.

22 == HHStAW, 461, 33534, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 4, Bl. 554. Grabert Kossoynak, 1957. május 8.

23 == HHStAW, 461, 33537, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 7, Bl. 1119. Verfügung.

bertet Lévaíról mint lehetséges és készséges tanúró, aki akkoriban Bázelen tartózkodott.²⁴

Lévai Mantello segítségével tudott Svájcba utazni, aki saját pénzéből biztosította számára a svájci vízum megszerzéséhez szükséges devizaösszeget.²⁵ Mantello révén kapcsolatba került Graberttel és a frankfurti nyomozóhatósággal,²⁶ és a párizsi Kortárs Zsidó Dokumentációs Központban (CDJC) tett rövid utazás után 1957. december 17-én Lörrachban, a svájci–nyugatnémet határon, eskü alatt vallomást tett Hermann Krumey ellen.²⁷ A nyomozás számára lehetséges tanúk nevét és tartózkodási helyét is megadta, viszonzásul pedig valószínűleg hozzájutott nyomozati anyagok másolatához.²⁸

= = = Visszatérés a halálból

1957. december 6-án egy német–francia zsidó hetilap, a bázeli *Jüdische Rundschau Maccabi* jelentette be címlapján ünnepélyes hangnemben Lévai visszatérését: „*A náci korszak Európa-szerte ismert szakértője, Lévai Jenő többéves szünet után a múlt héten visszatért Bázembe.*” A cikk rövid összefoglalót adott Lévai Svájccal kapcsolatos tevékenységéről. Kiemelte jelenlétét az 1946-os bázeli cionista kongresszuson, és felhívta az olvasók figyelmét a *Zsidósors Európában* (1948), valamint a *Black Book* (1948) című könyveire. A meg nem nevezett szerző, valószínűleg Adrien Blum főszerkesztő, idézte a „közismert író, akit már halottnak hittek a nyugati világban”. Lévai a maga részéről tudományos okokkal indokolta látogatását: időközben az övéin kívül több könyv is megjelent a náci korszakról, így elérkezettnek látta az időt, hogy régi beszámolóit átdolgozza az új bizonyítékok fényében. Lévai történészként, a szemtanúval ellentételezve mutatta be magát. „*Arra törekszem, hogy azok, akik segítők és mentők voltak a vészben, megkapják az őket megillető becsületbeli helyüket, míg mások, akik jogosulatlan érdemeket követelnek maguknak, a valódi szerepükre korlátozzák magukat*” – nyilatkozta. Az utóbbi kitétel elsősorban Joel Brandra vonatkozott, akinek 1956-ban megjelent könyve Lévai szerint ellentmond a „*dokumentumértékű bizonyítékoknak*”. A svájci lap címlapján Lévai kifejtette, hogy véleménye szerint az emberek túl nagy jelentőséget tulajdonítanak Brand és társai tevékenységének, és túl-

24 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1279–80. Grabert Lévainak (Hotel Schweizerhof, Basel), 1957. december 5.

25 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1318. Mantello Grabertnek, 1957. december 16.

26 = = „*Bizony az Ön kezdeményezésének köszönhető, hogy [Lévai] svájci jelenlétének híre eljutott ide*” – írta Grabert Mantellónak 1958. január 6-án. HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1344.

27 = = Uo. Bl. 1320–1335.

28 = = *The Lévai Collection* (Stark-ileltár), Box 3. Part of investigative material on Krumej and Hunsche, about 30 items, photocopies of 20x25 cm size, 1957, in German.

értékelik Kasztner Rezső szerepét. Majd hozzáfűzte: „*Hamarosan több nyelven megjelenő munkámban eredeti dokumentumok felhasználásával ezekkel a problémákkal is foglalkozni fogok, és helyesbíttem J. Brand állításait.*”

Ugyanebben az újságcikkben Lévai „*személyes megjegyzésként*” megemlítette Léon Poliakov és Joseph Wulf *Das Dritte Reich und die Juden* (1955) című könyvét, amelyhez az interjú napján fért hozzá. Nehezményezte, hogy a szerzők több fejezetet és fényképet átvettek az ő 1949 előtti könyveiből anélkül, hogy a forrást megjelölték volna. Ráadásul Poliakov és Wulf Raoul Wallenberg eltűnésével kapcsolatban úgy említette őt, mint „*a kommunista Lévai Jenő*[t, aki] *a szovjet verziót veszi át*”.²⁹ Figyelemre méltó, hogy Lévainak nem önmagában a kommunista megjelöléssel volt baja: „*De engem »kommunista Lévai Jenőnek« nevezni teljesen pontatlan. Ezt a megjelölést nem tartanám becsületsértésnek, ha megfelelné az igazságnak.*” A kommunista jelzőt arra hivatkozva utasította vissza, hogy „*mindig is a történelemírás érdekelte*”, nem pedig a politika.³⁰

Ez a két állítás, egyrészt, hogy ő objektív történész a szubjektív tanúval szemben, másrészt, hogy munkásságát plagizálták, a későbbiekben is központi helyet foglalt el Lévai nyilvános megnyilatkozásaiban. Az 1957. december 13-án a bázeli lapban megjelent első saját cikke, alcíme szerint „*Dr. Kasztner, Brand és társai szerepének objektív elemzése*”, a szerzőt „*képzett történészként*” pozicionálta.³¹ A plágium vádja hangsúlyos eleme volt az 1957. december 27-én ugyanott megjelent írásának, amelyben Lévai kritikát fogalmazott meg a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékművéről és az ahhoz kapcsolódó zsidó dokumentációs központról (CDJC), ahova 1957 decemberében tett látogatást. Míg az emlékművet támogatta, a kutatóintézet élesen bírálta. Azt állította, hogy a dokumentációs központ nagyon szegényes anyaggal rendelkezik Magyarországról, és a birtokukban lévő fotók az ő *Black Book*-jából származnak. A francia intézet nem hagyta válasz nélkül ezt a vádat.³²

Lévai féltékeny akkurátussága feltehetően nem pusztán nácizmusból fakadt. Tudni kell, hogy az 1948-ban Zürichben megjelent *Black Book*, amely világszerte ismertté tette a nevet, Lévai 1946-os *Fekete könyve*³³ alapján készült. A kötetet a magyar Külügyminisztérium megrendelésére és költségén nem Lévai állította össze, hanem a fordító, Lawrence P. Davis.³⁴ És jöllehet egyes új részeket betoldottak

29 == Poliakov–Wulf, 1955: 419.

30 == Erinnerung aus einer Schreckenzeit. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957. december 6. 1.

31 == Jenő Lévai: Hätte man 60000 ungarische Juden vor den Nazi-Gaskammern retten können? *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957. december 13. 1–2.

32 == Léon Czertok, a CDJC titkára reakcióját és Lévai arra adott viszontválaszát lásd: *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. február 7. 2.

33 == Lévai, 1946a.

34 == MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–64, 1277/2/1947 és 1536/2/1947, 118. d. „Fekete könyv” angolnyelvű kiadásából példányok megrendelése.

az angol változatba Lévai 1948-as szintézise, a *Zsidósors Magyarországon* alapján, az angol kötet alapvetően továbbra is a szerző 1946-os tudását és szemléletét tükrözi. A Lévai által visszatérésekor többször hangoztatott kíváncsi, hogy szeretné kijavítani művét, feltehetően e saját kiadástörténettel függ össze. A szerző igyekezett visszavenni az ellenőrzést a saját munkája felett.

Míg Lévai egy zsidó lapban nem-kommunistaként mutatkozott be, néhány nappal később nem zsidóként jelent meg a nyugatnémet nyomozóhatóságok előtt. A Hermann Krumey ellen 1957. december 17-én tett, már említett eskü alatti tanúvallomásaiban íróként, illetve a háború első éveiben ismert újságíróként mutatkozott be, aki a „zsidó lapként” engedélyezett *Képes Családi Lapok* szerkesztése révén alakított ki szorosabb kapcsolatot a zsidó közösséggel.³⁵

Ugyanakkor a jelenkor-történelem bizonyos politikai vonatkozásai nagyon is lényegesek voltak az „objektív tudós” számára. Lévai 1958. január 3-án a Német Szövetségi Köztársaságról (NSZK) számolt be a *Jüdische Rundschau Maccabi* hasábjain. Még ha csak a határállomásra engedték is be, hogy tanúvallomást tegyen, szükségét érezte, hogy megossza az országról szerzett benyomásait. A szöveg első részében Lévai a zsidó temetők megrongálásával kapcsolatban adott hangot megdöbbenésének. Az egyetlen magyarázatot e képtelenségre abban találta meg, hogy az NSZK-ban „*egyesek lelkében még 12 év után is ott mérgezik a goebbelsi propaganda*”. Úgy érvelt továbbá, hogy még ha a fiatalságot önmagában nem is érinti e mérge, mégis az ifjúság azok kezében van, akik „*állandó veszélyt jelentenek a demokráciára*”. Bizonyítékként pedig ismertette az antiszemita tanár, Ludwig Zind nagy port kavaró ügyét, amelyről a *Der Spiegel*-ben olvasott.³⁶ Lévai a mérgező Goebbels-propaganda problémáját eredendően politikai jellegűnek látta. „*Nem lepett meg, hogy Nyugat-Németországban zsidógyűlölők és gyilkosok szabadon garázdálkodnak, hogy ilyen személyek állami pozíciókban vannak, de az igenis meglepett, hogy 1957-ben egy német miniszterium nem tartja az ilyen bestiákat »állandó veszélynek a gyermekekre«.*” Lévai mély ellentmondást látott abban, hogy az NSZK-ban 10 000 német márkát ajánlottak fel a zsidó temető vandáljainak felkutatásában való közreműködésért, miközben hivatalban hagyták „*ugyanazokat a vandálokat*”.

Lévai cikkének második része „*Régi magyarországi »ismerősök« Nyugat-Németországban*” címmel a „*náci mérge*” problémájának másik aspektusával foglalkozik. Utazásának egyik oka az volt, írja, hogy az előző évben olyan hírek jutottak el hozzá, hogy a Magyarországról félmillió zsidót deportáló és megölő tömeggyilkosok és bűntársaik még mindig szabadlábon vannak az NSZK-ban, sőt némelyikük még jómódú is, és nyugdíjas. Lévai felsorolta a náci megszállás magyarországi képviselőit, különös tekintettel azokra, akik elkerülték az igazságszolgáltatást: zede-

35 == Lásd Zombory, 2018.

36 == Israel wird ausradiert. *Der Spiegel*, 1957. december 17. <https://www.spiegel.de/politik/israel-wird-ausradiert-a-7bd80041-0002-0001-0000-000041760111>

tő ss-tisztek (Otto Winkelmann), Eichmann különleges egységének tagjai (Hermann Krumej, Otto Hunsche vagy Franz Novak), a gazdasági fosztogatásban tevékenykedők (például Kurt Becher), a német külügyminisztérium emberei (mindenekelőtt Edmund Veessenmayer). „Mind[ezek] a Magyarországon tevékenykedő személyek nem katonák voltak, hanem tömeggyilkosok és segítők, illetve rablók” – fogalmazott. Cikke végén Lévai külön figyelmet szentelt három személynek, gondosan megjelölve a német társadalomban 1957-ben betöltött szerepüket: Krumej Frankfurt mellett élő gyógyszerész, Hunsche papírgyáros, Becher pedig brémai nagykereskedő, aki Izraellel is üzletel.³⁷

Magyarországra visszatérve, alig két nappal azután, hogy a svájci lapban a nyugatnémet politikát mérgező Goebbels-propagandáról értekezett, Lévai írt Grabertnek, hogy kiegészítse vallomását.³⁸ További részleteket közölt és javításokat eszközölt, illetve biztosította a bírósági tanácsost, hogy kész részt venni minden további kihallgatáson vagy szembesítésen, amennyiben a nyugatnémet bíróság gondoskodik a vízumáról. Továbbá tájékoztatta Grabertet, hogy kihallgatásáról hivatalos jelentést készített a magyar hatóságoknak, amelyben kérte, hogy minden olyan feljegyzést és anyagot bocsássonak rendelkezésére, amelyre a nyugatnémet nyomozóhatásnak később szüksége lesz. Ugyanakkor egy magyar sajtócikkben közölte, hogy a Krumej-ügyben való közreműködését jelentette az igazságügyi miniszter első helyettesének, kérve a magyar igazságszolgáltatás támogatását.³⁹ Lévai tehát közvetítő szerepet próbált vállalni a két állam között. Grabertnek írt levelét a következőkkel zárta: „Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy engem kizárólag az igazság tisztázásának célja vezérel, és a vétkesek megbüntetésében segítséget kívánok nyújtani a német igazságszolgáltatásnak.”⁴⁰ Lévai valóban elkötelezte magát az eljárás segítése mellett. Levelezésben maradt a nyomozást végző bírósági tanácsossal, tanúkat ajánlott, és megosztotta azok elérhetőségét, sőt tárgyi bizonyítékokat is küldött Frankfurtba. Amikor nem volt biztos abban, hogy Grabert megkapta-e egyik levelét, magánúton lépett kapcsolatba a bírósági tanácsossal, sőt megkérte Adrien Blumot, hogy járjon közben az érdekében a frankfurti hatóságoknál.⁴¹ Blum ezt meg is tette „alkalmazottunk, Lévai Jenő úr” érdekében.⁴²

37 = = Kurzer Besuch in der Bundesrepublik. Eindrücke von einer kurzen Reise von Jenő Lévai (Budapest, z. Zt. in Westdeutschland). *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. január 3. 1.

38 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1362–3. Lévai Grabertnek, 1958. január 5.

39 = = Lévai Jenő: Ötszázézer magyar zsidó életét kéri számon Frankfurtban SS Obersturmbannführer Hermann Krumejn. *Új Élet*, 1958. szeptember 1. 4.

40 = = HHStAW, 461, 33538, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 8, Bl. 1362-3. Lévai Grabertnek, 1958. január 5.

41 = = HHStAW, 461, 33539, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 9, Bl. 1563. Lévai Grabertnek, 1958. március 15.

42 = = Uo. Bl. 1582. Blum Grabertnek, 1958. március 19.

Újságírói szempontból a frankfurti büntetőeljárás szinte kimeríthetetlen forrást nyújtott Lévai számára egy olyan témához, amely a szélesebb közönséget is érdekelte. Grabert engedélyét kérte, hogy a Krumej-ügyről publikálhasson, amit meg is kapott azzal a kéréssel, hogy cserébe küldje el Frankfurtba a publikációit. Ennek megfelelően a svájci–franciaországi kutatóútjához kapcsolódó utolsó újságcikke a *Jüdische Rundschau Maccabi* című lapban a Krumej-ügyben tett hozzájárulásának részletes leírása volt 1958 májusában.⁴³ Beszámolója szerint Krumejt „titokzatos nyugatnémet körök ösztönzésére” engedték szabadon, és nincs remény arra, hogy valaha is bíróság elé állítsák. Lévai úgy ábrázolta magát, mint a nyomozás megkerülhetetlen közreműködőjét, aki átlendítette az eljárást a holtpontra. Ellentétben azzal, ami történt, Lévai azt állította, hogy a *Jüdische Rundschau Maccabi* című újságban közölt cikkei miatt kereste meg a nyomozóhatóságot. Valójában Grabert még a publikáció előtt felvette a kapcsolatot Lévaival, aki egy értékes bázeli kapcsolatának, Mantellónak köszönhette, hogy felkérték tanúskodni.

Míg Adrien Blum zsidó lapja dicsérte Lévai újbóli megjelenését a nemzetközi szinten, addig a magyar cionista diaszpóra kifejezetten ellenségesen szemlélte a fejleményt. A Buenos Aires-i székhelyű *Hatikva* című folyóirat 1958 februárjában ismertette Lévai első újságcikkét. „Bázelban váratlanul felbukkant a régi magyarországi asszimiláns zsidóság egyik legpatinásabb képviselője, Lévai Jenő »zsidómagyar« publicista – a zsidó-magyarizmus tanának klasszikus híve és terjesztője.” A szerző, Fischer László emlékeztetett arra, hogy Lévaikat, aki másokkal együtt „behódolt a magyar kormányzónak és lakójainak”, a háborúban „keserves csalódás érte: évtizedeken át hamis ígét terjesztettek, mert arra állították be a magyar-zsidóságot, hogy boldogulásának egyetlen lehetősége a beolvadás, illetve magyarrá vedlés”. Felháborodva idézte Lévai 1942-es lojalista kijelentéseit, és rámutatott a folytonosságra Lévai gondolkodásában. Fischer szerint Blum, a svájci szerkesztő egyszerűen nem ismerte az általa publikált cikk szerzőjét, illetve múltbeli tevékenységét, különben nem adott volna számára teret. „Mi azonban jobban ismerjük a magyar zsidóság viszonyait és éppen ezért egészen más véleményen vagyunk. Tudjuk, hogy a magyarországi jisiv pusztulásában nemcsak a horthysták és nyilasok bűnösök, hanem bizonyos tekintetben a »zsidómagyarok« is, akik helytelen politikát folytattak, félrevezették fajtestvéreiket – mert a beolvadás hasisával kábították lelküket...”⁴⁴

1958. január 31-én, tehát nem sokkal Budapestre való visszatérése után, a Haza-fias Népfrent országos napilapja, a *Magyar Nemzet* is hírt adott Lévai „hosszabb külföldi tanulmányútjáról”, illetve arról, hogy Nyugat-Németországban tanúvallomást

43 = = Jenő Lévai: Frankfurt am Main: Aktennummer 4a Js. 586-56. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1958. május 9. 2.

44 = = L. F.: Meg lehetett volna menteni hatszázezer magyar-zsidót a gázkamrától? *Hatikva*, 1958. február 28. 1.

tett Hermann Krumey „*hírbedt tömeggyilkos*” ügyében.⁴⁵ A cikkben Lévai beszámolt az újonnan előkerült dokumentumokról és arról, hogy ezúttal „*a Magyarországon szerepelt »ismerősök« egész sorát*” sikerült Nyugat-Németországban felfedeznie. Ezek felsorolása követi a *Jüdische Rundschau Maccabi* január 3-i cikkét, azzal a kiegészítő felhívással, hogy jelentkezzenek a tanúk, és segítsék a nyugatnémet hatóságokat az eljárásban. Tekintettel az ügy iránti hidegháborús politikai érdeklődésre, a *Neues Deutschland* hivatalos keletnémet pártorgánium budapesti tudósítója két nappal később áttekintette a *Magyar Nemzet* cikkét.⁴⁶

Lévai a magyar sajtónyilvánosságba „A náci fasizmus történetéhez” című írásával tért vissza, amely 1958 márciusában jelent meg a *Népszabadságban*, a Magyar Szocialista Munkáspárt központi napilapjában. Lévai úgy mutatta be magát, mint aki „*a náci fasizmus dokumentumainak felkutatását, feldolgozását és elemzését végzi*”, és nyilvános megszólalását azzal indokolta, hogy a nemrég birtokába került dokumentumok új megvilágításba helyezik a náciizmust és annak céljait. A cikk első része a Harmadik Birodalom fajelméletét tárgyalja, és azt, hogy milyen szerepet szántak a magyaroknak a náci új világréndben. Ezután rátért az el nem múlt múlt problémájára: „*a náciizmus okozta nyugtalanság még ma sem ült el*”, „*Európa és a világ még mindig e szörnyű lidércnyomás súlya alatt vergődik*”. Lévai ennek két okát nevezte meg: egyrészt „*fennáll az a társadalmi rend, amely a hitlerizmust kitenyésztette*”, másrészt „*Hitler és bűntársai »átnevelési« akciója a német nép viszonylag széles rétegeit megfertőzte*”. A második érv ismerős a bázeli folyóirat hasábjairól, akárcsak a fasizmus nyugat-németországi jelenlétére hozott példák: a Zind-ügy, a megrongált temetők és Krumey (név említése nélkül) szabadon bocsátása. Az írás második része, amely másnap jelent meg, hosszú és részletes listát közölt a Nyugat-Németországban szabadlábban lévő háborús bűnösökről. A példák nem korlátozódnak a magyar történelemre, a lista összeurópai léptékű.

E programadó cikk jelentős újdonsága, hogy kapitalizmus és fasizmus összefüggései mellett hangsúlyt fektet a fasizmus imperialista jellegére: „*A náci lépésről lépésre fokozták a zsidóüldözést, amíg végre Wann[s]enben megszületett az »Endlösung«, a »végső megoldás«: a zsidó faj kiirtásának végrehajtási módja. De mindez, ismétlem, csak eszköz volt a tervezett »nagy cél« megvalósítására: a világ újjárendezésére, meghódítására.*” Ennek megfelelően a cikk kiemeli a náci fasizmus lidércnyomásának gazdasági aspektusát: „*...hatalmon a fajgyűlöletet és a német nép fennsőbbségét hirdetőket vannak. Továbbra is támogatják őket ugyanazok a külföldi és belföldi nagykapitalisták, akik Hitleréket hatalomra segítették és finanszírozták, akik csak nyertek*

45 == Újabb dokumentumok a náci magyarországi rémuralmáról. *Magyar Nemzet*, 1958. január 31. 2.

46 == SS-Mörder unter Bonner Schutz. Von unserem Budapester Korrespondenten Werner Kolmar. *Neues Deutschland*, 1958. február 2. 5.

*a háborún és a halottak millióin s ma is az állig felfegyverzetségekben látják a profit biztosításának legjobb módját.*⁴⁷

Ígéretéhez híven Lévai elküldte a cikket (a *Magyar Nemzet* 1958. január 31-i számával együtt) a frankfurti ügyészre. Figyelemre méltó módon azonban egy olyan, kissé módosított változatban, amely a *Kanadai Magyar Munkás* című hetilapban is megjelent.⁴⁸ A frankfurti vizsgálati dossziéba került *Népszabadság*-szám tehát tartalmilag nem egyezik az ugyanazon a napon Magyarországon terjesztett *Népszabadság*-számmal. Ennek oka feltehetően a nyugati emigrációnak szóló sajtótartalmak feletti különös gondoskodásban keresendő.

Az egymást követő és egymással összefüggő svájci, franciaországi és nyugat-németországi utazások 1957 végén fordulópontot jelentettek Lévai pályafutásában. Nemzetközi láthatóságot, kapcsolatokat és a történeti, illetve sajtóforrásokhoz való hozzáférést biztosítottak a számára. Az ezekhez a kutatóutakhoz kapcsolódó nyilvános szereplései már jól tükrözik Lévai visszatérése utáni közéleti tevékenységének egymással összefüggő, oly jellemző aspektusait: a történetírást, az igazságszolgáltatást és a hidegháborús politikát. A könyvének javítása és aktualizálása melletti elkötelezettség, a Krumey elleni nyomozáshoz való hozzájárulás és az NSZK politikai kritikája egyaránt összetevői voltak elhivatottságának. A frankfurti büntetőeljárás-hoz való hozzájárulása a vizsgált ügyek egyidejű nyilvánosságra hozatalával párosult. A volt náciknak a szövetségi köztársaság közéletében való, erkölcsileg felháborító jelenléte, illetve az ezzel kapcsolatos botrányok, az ezekben rejlő hidegháborús ideológiai potenciál mind lehetőséget kínáltak Lévai számára a nemzetközi és hazai publikálásra.

A náci fasizmus történetéről szóló 1958. márciusi cikkével Lévai a történeti dokumentációra támaszkodó antifasiszta aktivistaként tért vissza a magyar nyilvánosságba. Amikor egy-egy esemény történt, például Krumey újbóli letartóztatása, Lévai beszámolt a sajtónak, általában a *Magyar Nemzet*ben vagy a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete által kéthetente, majd hetente megjelentetett felekezeti lapban, az *Új Élet*ben. Lévai végül ismét közéleti szerepre tett szert. Egy évtizeddel karrierje második csúcspontja, 1948 után ismét a náci korszak szakértőjévé vált a magyar pártállami szereplők és a nemzetközi nyilvánosság számára. Tevékenysége a korábbiakkal egyezően antifasiszta maradt és továbbra is a történeti dokumentáción alapult, de egyúttal arra irányult, hogy egyes, náci múlttal terhes közéleti személyeket nyilvánosan lejárasson. Ez a hangsúlyeltolódás a hidegháború által meghatározott, a korábbiaktól eltérő nemzetközi politikai kontextusból fakadt.

47 = = Jenő Lévai: A náci fasizmus történetéhez. *Népszabadság*, 1958. március 28. 2.; ill. 1958. március 29. 5.

48 = = Lévai Jenő: A náci fasizmus történetéhez. *Kanadai Magyar Munkás*, 1958. május 1. 4–5.

== Lévai sajtóhadjárata

Az NSZK „újradaszálását” támadó keletnémet kampányok, melyek a „német kérdéshez” kötődő hidegháborús státuszversengés jegyében⁴⁹ történeti dokumentációkra támaszkodva igyekeztek bizonyítani a Hitler–Adenauer-folytonosságot,⁵⁰ igazi keresletet támasztottak nemcsak a német, de az egykor náciák megszállta területek archívumaiból származó iratok iránt is.⁵¹ A kampányokat az 1954-ben létrehozott Német Egység Bizottsága (*Ausschuss für Deutsche Einheit*, ADE) koordinálta,⁵² különösen pedig Albert Norden, a Német Szocialista Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED) Központi Bizottságának, 1958-tól a Politikai Bizottságának a tagja. Az első nagy propagandaoffenzíva az NSZK ellen 1957-ben indult, és az igazságügyben szolgáló egykori náciák felkutatásán és tetteinek bemutatásán alapult. Ez volt az ún. vérbírák-kampány.⁵³ A második nagy kommunista kampány Theodor Oberlándert, a kitelepítettek, menekültek és háborús áldozatok szövetségi miniszterét vette célba 1959-ben. A legfőbb vád az volt ellene, hogy Lvov/Lviv náci megszállásának részeként (Oberländer a Nachtigall zászlóalj, a Wehrmacht ukrainai hadosztályának tanácsadó tisztje volt) összeállított egy listát a helyi egyetem kivégzendő professzorairól, és nem sokkal később végrehajtotta a mézárálást.⁵⁴ A kampány végül abban csúcspontot ért el, hogy a keletnémet legfelsőbb bíróság 1960 áprilisában távollétében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte Oberlándert. A pert követő nyugatnémet tiltakozások miatt a miniszter 1960. május elején lemondott.⁵⁵

Az NDK-ban nagy sikerként ünnepelt Oberländer-akció jelentős hatással volt a Német Szocialista Egységpárt „Nyugat-politikájának” későbbi intézkedéseire. Nem sokkal a per befejezése után Norden az Állambiztonsági Minisztérium (*Ministerium für Staatssicherheit* – Stasi) vezetőjétől, Erich Mielkétől követelte a további nyugatnémet minisztereket terhelő dokumentumok szisztematikus felkutatását.⁵⁶ A Stasi ezt követően kampányok sorozatát indította el. Ezek közül az egyik, az Aktion Henker a „nyugati zóna rendőrségének fasiszta személyzete” ellen irányult.⁵⁷ Egy másik,

49 == Zombory, 2019.

50 == Lemke, 1993; Leide, 2005.

51 == Weinke, 1999: 570. skk. A magyar hatóságok 1959-ben átadtak egy listát azokról a NSZK-ban hivatalban lévő személyekről, akik 1938 és 1944 között a budapesti követségen dolgoztak. Lásd PAAA MfAA A16299. Siehe Zibelius (Presseabteilung, MfAA) Helmernek (MfAA II. Eur. Abt.), 1960. június 8.

52 == Amos, 1999: 258–67.

53 == Weinke, 2002: 76–82.; Miquel, 2004: 23–81.

54 == Vö. Finder–Prusin, 2018: 227–241.

55 == Wachs, 2000.

56 == Leide, 2005: 77–78.

57 == Uo. 79.

az Aktion Naziamarilla 1960 nyarán indult, és olyan „*bonni politikusok*” leleplezését célozta, mint Hans Globke vagy Gerhard Schröder.⁵⁸

Az Oberländer-kampány idején, 1959 végén Lévai is széles körű sajtókampányba kezdett, melyben a kitelepítési miniszteren kívül több más vezető nyugatnémet politikust is pellengérré állított, náci múltjának magyar vonatkozásait tárva fel. A dolog előzménye, hogy az *Új Élet* novemberi és decemberi számában három írást közölt Hermann Krumej magyarországi tetteiről.⁵⁹ A bevezető jegyzet szerint a szerző nemrég tért vissza egy újabb külföldi kutatóútról az egykori ss-tiszt elleni új bizonyítékokkal (Lévai e külföldi kutatóútjának részletei nem ismertek). A következő számban Lévai Theodor Oberländerert választotta célpontnak. A szerkesztői jegyzet az új sorozatot a korábbi cikkek folytatásaként vezeti be, amely olvasói levelek alapján indult. Ahogy a cikksorozat címe jelzi, Lévai az Oberländer-ügy „*magyar vonatkozásait*” taglalta a nyugat-németországi „*náci tömeggyilkosok összefogásának*” részeként. Legfontosabb vádpontja szerint a nyugatnémet miniszter érintett volt az 1941. augusztusi kamenyec-podolszkiji mészárlásban. A sorozat utolsó részében Lévai részletesen kitért a magyar vonatkozások későbbi aspektusaira. Egyrészt az összeesküvés jegyében rámutatott a magyarországi népi német mozgalom egykori vezetői és az Oberländer-minisztérium között fennálló kapcsolatokra, másrészt összefüggésbe hozta Krumejt a miniszterrel, amikor azt állította, hogy előbbi üldözött szudétanémetként anyagi kártérítést kapott utóbbtól. „*Azt hisszük, ezzel megadtuk a választ azoknak az olvasóinknak, akik Krumej bűnlajstromát ismertető cikksorozatunk után csodálkozva kérdezték, hogyan lehet ez a gyilkos szabadlábon? Úgy, ahogy Oberländer miniszter lehet, ahogy több, mint 1000 náci vérbíró ma is aktív igazságügyi szolgálatban áll, ahogy ss- és Gestapo-tisztek újból, elsősorban kerülnek figyelembe, ha állásokat kell a nyugatnémet rendőrség soraiban betölteni.*” Anélkül, hogy a Norden-féle bizottságot megemlítené, Lévai itt egyetlen mondatban az ADE három kampányára utalt: „*vérbírák*”, Oberländer és „*Henker*”.⁶⁰

Egyelőre nem világos, pontosan milyen kapcsolatban volt Lévai az Oberländer-kampányt levezénylő keletnémet bizottsággal. Mindenesetre a miniszter elleni fő vádjait az ADE-kampány során közzétett 12 vádpont kiegészítéseként tette közzé. A keletnémet bizottság a maga részéről átvette „a híres magyar történész, Lévai Jenő” vádjait és terjesztette azokat az 1960-ban kiadott Oberländer-ellenes „*Barna könyv*” című brosrájában.⁶¹ Lévai maga sem csinált titkot a kampányban játszott szerepé-

58 == Weinke, 1999: 570.

59 == Lévai Jenő: Hermann Krumej bűnlajstromáról. Egy „berlini kereskedő” igazi portréja. *Új Élet*, 1959. november 1. és 15., december 1.

60 == Lévai Jenő: Náci-tömeggyilkosok összefogása Nyugat-Németországban. Az Oberländer-ügy magyar vonatkozásai. *Új Élet*, 1959. december 15., 1960. január 1. és 15.

61 == ADE, 1960: 137.

ből. Rendszeresen hivatkozott az ADE sajtótájékoztatóira és kiadványaira, és a „Bar-na könyvben” való szereplésére is.⁶²

Láthatóan tudatosan törekedett arra, hogy visszanyerje nemzetközi ismertsé-
gét. Erre a nemzetközi visszhangja révén az Oberländer-kampány kiváló lehetősé-
get kínált. Leleplező cikkeit több, a náci idők történelmével és igazságszolgáltatásá-
val foglalkozó intézménynek elküldte. Így Walter Bartel, a kelet-berlini Deutsches
Institut für Zeitgeschichte igazgatója is kapott egy példányt, cserébe pedig felaján-
lotta *Dokumentation der Zeit* című bulletinjük számait.⁶³ Cikksorozatának második
darabját Lévai a nemzetiszocialista bűnököt vizsgáló állami igazságügyi hatóságok
ludwigsburgi Központi Hivatalának (*Zentrale Stelle*) is elküldte.⁶⁴ Erwin Schüle
igazgató komolyan vette a cikk állításait, azaz nem söpörte félre holmi kommunis-
ta propagandaként. Ehelyett engedélyt kért a baden-württembergi igazságügyi mi-
nisztériumtól, hogy felvehesse a kapcsolatot a cikk szerzőjével, hogy anyagot kér-
jen a Kamenyec-Podolszkijban a zsidók ellen elkövetett bűncselekményekről. Az,
hogy Lévai az *Új Élet*ben közölt cikkével megkereste a nyugatnémet Központi Hi-
vatalat, mutatja, hogy komolyan gondolta az abban megfogalmazott vádakat. Mint
ahogyan az is, hogy előszeretettel tett nyilvános utalásokat a keletnémet kommunis-
ták antifasiszta akcióira, átvéve azok állításait. Mindez azt a feltételezést támasztja
alá, hogy valójában egyetértett azzal az általános céllal, hogy az NSZK-ban le vadász-
szak a volt nácikat, és nem csupán az érvényesülés vágya vezette, vagy az, hogy a párt-
vezetés az együttműködést visszatérésének előfeltételül szabta.

Az Oberländer-leleplezéseknek köszönhetően Lévai nemzetközi, főként keleti
blokkbeli ismertsége jelentősen megnőtt. A *Berliner Zeitung* címlapján külön-külön
ismertette Lévai első két cikkét, a *Neues Deutschland* pedig átvette a vádat, amit
Kamenyec-Podolszkijjal kapcsolatban fogalmazott meg.⁶⁵ Az *Új Élet* áttekintése
szerint a berlini *Der Morgen* és a *Leipziger Volkszeitung* is terjesztette Lévai vádjait
a nyugatnémet miniszter ellen, csakúgy, mint a lengyel, a csehszlovák és a szovjet
sajtó.⁶⁶ A berlini rádió három alkalommal is foglalkozott azokkal, Lévaival inter-
jút készítettek, kerekasztal-beszélgetésre hívták meg, rádió-előadást tartott.⁶⁷

62 == Lévai Jenő: Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban.
Új Élet, 1960. május 1.

63 == Bundesarchiv DC 201/209. Bartel Lévainak, 1960. január 27.,

64 == Zentrale Stelle, Generalakten 9–12 („Ungarn”). Schüle a baden-württembergi igaz-
ságügyminisztériumnak, Entwurf, 1960. január 12.

65 == Oberländer wütete in der Ukraine. *Berliner Zeitung*, 1959. december 30. 1.; Ober-
länders Bande füllte Bombentrichter mit Ermordeten. Enthüllungen über Blutbad
von Kamenez-Podolsk. *Neues Deutschland*, 1959. december 30. 2.; Neue Blutspuren
Oberländers. *Berliner Zeitung*, 1960. január 5., 1.

66 == Lásd a szerkesztői megjegyzést Lévai befejező cikkéhez: *Új Élet*, 1960. január 15.
3. és február 15. 3.

67 == Lásd az Oberländer-cikksorozat nemzetközi hatását taglaló rövidhírt: *Új Élet*,
1960. február 1. 6.

Az így keletkezett nemzetközi visszhang hullámain Lévai újabb és újabb közszerelőket leplezett le. Erre a sorsra jutott Otto Bräutigam külügyminisztériumi tisztviselő, Kurt Krummholz nyugat-berlini rendőrtiszt és Eberhard Taubert, a „pszichológiai hadviselés” védelmi minisztériumi tanácsadója is.⁶⁸

1960. május 1-jén a sajtókampány utolsó cikke „*Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban*” címmel Hans Globkét célozta.⁶⁹ Konrad Adenauer kancellár államtitkára és kabinetfőnöke már majd egy évtizede viták kereszttüzében állt a nyugatnémet belpolitikában, az ADE 1956-ban adta ki ellene első broszúráját.⁷⁰ Lévai beszámolója szerint Globke hívő náci párttag volt (valójában elutasították felvételi kérelmét a pártba), aki jogtanácsosként a Harmadik Birodalom Belügyminisztériumában dolgozott, és a Wilhelmstrasse-perben később elítélt Wilhelm Stuckart belügyi államtitkárral együtt írta a nürnbergi törvényeket, számos más faji törvény és rendelet mellett.⁷¹ Lévai itt fogalmazta meg a legemblemikusabb vádat Globke ellen. Carl Ludwignak az 1933 és 1945 közötti svájci menekültpolitikáról szóló könyve alapján⁷² rámutatott Globke felelősségére a zsidó birodalmi állampolgárok útlevelének „J” betűvel való megjelölésében. Magyarázatot adva cikke címére, Lévai azt állította, hogy Globkét nevezték ki az NSZK-ban újonnan létrehozott információs politikai munkáért felelős koordinációs hivatal élére, és „ez az új intézmény megfelel a Göbbelsi propagandaminisztériumnak”.

„*Cikksorozatunkat Oberländer miniszter leplezésével kezdtük*”, zárta Lévai az 1959 végén elkezdett antifasiszta leplezések sorát, és azzal büszkélkedett, hogy a nyugatnémet miniszter elleni bizonyítékai helyet kaptak a „Barna könyv”-ben is. Bár sajtóhadjáratát a nemzetiszocializmusban érintett, szabadlábban és még mindig pozícióban lévő közéleti személyiségek elleni támadásként keretezte, a cikksorozat egészének hatósugara jóval szélesebb volt. Ahogy láttuk, az Oberländer elleni támadást Lévai szervesen összekapcsolta Krumej esetével. A Globke-cikk után követ-

68 == Lévai Jenő: „Der Fall Bräutigam” Tömeggyilkos kitüntetése Nyugatnémetországban. *Új Élet*, 1960. február 1. 3.; „Der Fall Krummholz” Nyugatberlini rendőrségi vezető – Magyarországon nyilvántartott háborús főbűnös c. cikkhez. *Új Élet*, 1960. február 15. 3.; Kik szervezték meg a világ minden részén az antiszemita kilengéseket. *Új Élet*, 1960. március 1. 1–2.; A németországi antiszemita világszervezet egykori magyar csatlósai Méhely Lajostól – Endre Lászlón át – Horthy Miklósig. *Új Élet*, 1960. április 1. 5.; A film a hitleristák hazugsághadjáratának szolgálatában. Hogyan készült a »Jud Süß«, a »Der ewige Jud« és a többi náci »műalkotás«? *Új Élet*, 1960. április 15. 1.

69 == *Göbbelstől tanult propaganda-fogások a nyugat-német kormányban*. *Új Élet*, 1960. május 1. 3.

70 == ADE, 1956.

71 == A Globke elleni kampány valóságtartalmáról és benne Lévai szerepéről lásd Söhner–Zombory, 2022.

72 == Ludwig, 1957: 120.

kező első publikációja pedig Adolf Eichmann elfogásáról szólt.⁷³ Az 1959 november és 1960 májusa közti nyilvános állásfoglalásaiban tehát egyenes vonal húzódik Krumeytől Oberländeren és Globkén keresztül Eichmannig. A holokausztról szóló történeti kutatás (így Krumej esetében) és az NSZK közszereplőinek lejáratása a kommunista vezetésű antifasiszta kampányokban való részvétel révén láthatóan nem két különálló területe volt Lévai közéleti tevékenységének.

Lévai 1957-es visszatérésének jelentős részét képezte a nemzetközi sajtóhoz és könyvpiachoz való hozzáférés. Az ADE különböző kiadványain és sajtókonferenciáin keresztül, amelyek 1956 eleje óta terjesztették az antifasiszta vádakát, kapcsolatba tudott lépni az NSZK-ellenes kampányokkal, és megismerhette a fő célpontokat, akik ellen további vádakkal tudott szolgálni nagyrészt a magyar történelemmel kapcsolatban. Lévai nem egyszerűen megismételte a SED vádjait, hanem történelmi dokumentumokkal támasztotta alá, illetve egészítette ki azokat, hogy nagyobb súlyt adjon nekik. Minden valószínűség szerint Lévai közvetlen kapcsolatban állt a Norden-féle bizottsággal, tekintve, hogy mennyire tájékozott volt. Akár így volt, akár nem, mindenesetre hozzá tudott férni minden szükséges információhoz a nyugatnémet „neofasizmus” főszereplőiről. Nyilvános megszólalásai arról tanúskodnak, hogy az ADE-vel való kapcsolata explicit és támogató volt. Ugyanakkor a keletnémet állambiztonsággal való együttműködésére utaló nyom nem található a Stasi-levéltárban.⁷⁴

Minden valószínűség szerint Lévai nemcsak a zsidó népiertás egykori elkövetőinek büntetőjogi felelősségre vonásával értett egyet, hanem készségesen támogatta azt a politikai ügyet is, hogy a kompromittált személyeket távolítsák el a közszolgálatból. Más szóval, nem a keletnémet vagy a magyar kommunista vezetés (ez utóbbi leginkább az események után kullogott) készítette vagy kényszerítette arra, hogy részt vállaljon az NSZK-t lejárató antifasiszta kampányokban. Az NSZK-t bíráló megállapításai, melyek szerint a nyugatnémet állampolgárok tudatában még mindig mérgez a goebbelsi propaganda, egy bázeli független zsidó lapban jelentek meg először, amelyre sem a keletnémet, sem a magyar pártnak nem volt ráhatása. Később éppen Lévai lesz az, aki a kommunisták számára ideológiailag rendkívül értékes svájci lap szerkesztőjét kapcsolatba hozza a magyar külügy képviselőivel. A keletnémet külügy pedig a magyaroktól értesül majd a kapcsolatról, akik a keletnémetekkel való együttműködés jegyében ajánlották fel azt az Eichmann-üggyel összefüggésben. Hasonlóképpen, Lévai kapcsolatfelvétele a nyugatnémet központi nyomozóhatósággal valódi antifasiszta elkötelezettségét bizonyítja. Bár szándékai az utókor

73 == Lévai Jenő: Elfogták Adolf Eichmann náci tömeggyilkost. *Népszabadság*, 1960. május 25. 5.

74 == Lévai neve nem szerepel a 2021-ben Német Szövetségi Levéltárba tagozódott korábbi Stasi Levéltár (BStU) nyilvántartásában. Susan Lüdecke (BStU) közlése a szerzőnek 2018. május 2-án, ref. sz. 5711 /18Z.

számára nem megismerhetők, az biztos, hogy többször adta jelét mind a keletnémet, mind a nyugatnémet hatóságokkal való együttműködési készségének. Elkötelezettsége bár antifasiszta volt, nem volt kommunista. Hihetünk a visszatérését bejelentő, *Jüdische Rundschau Maccabi* által idézett szavainak, melyekkel tényszerű és nem ideológiai alapon utasította el a kommunista címkét. Nem kommunista antifasizmusa főként abban különbözött a hivatalos ideológiától, hogy Lévai mindig történelmi szempontból érvelt, a fasizmus magyar vonatkozását helyezve előtérbe, nagy hangsúlyt fektetve az antiszemitizmusra.

= = Az el nem készült nagyszabású könyv

Lévai visszatérésének meghatározó eleme volt, hogy szeretett volna visszailleszkedni a zsidó népiértés szakértői és tanúi nemzetközi hálózatába. Meglévő kapcsolatait gondosan felelevenítette, és újakat épített ki: személyes kapcsolatai voltak Svájcban és az NDK-ban, intézményi kapcsolatai Frankfurt am Mainban, Kelet-Berlinben (nemcsak a sajtó, hanem a Deutsches Institut für Zeitgeschichte is), Párizsban (CDJC), Varsóban (Zsidó Történelmi Intézet) és Jeruzsálemben (Jad Vasem). Lévai felvette a kapcsolatot Reitlingerrel is, hogy kijavítsa a brit szerző hibáit a *Final Solution* Magyarországról szóló fejezetében.⁷⁵ Végül sikerült elérnie a „vért áruért” tárgyalások koronatanúit, Bisst és Brandot is, akikkel levelezésbe kezdett.⁷⁶ „Témájának” tanúi és szakértői, illetve a körülöttük intézményesülő dokumentációs műhelyek voltak Lévai nyilvános állásfoglalásának hivatkozási pontjai; ezek alkották a csomópontjait annak a nemzetközi hálózatnak, amelybe Lévai megpróbált visszatérni. Pozíciója legközelebb talán Hermann Langbeinéhoz állt,⁷⁷ aki 1959. május 11-én Frankfurtban felvette a kapcsolatot magyar kollégájával a Hermann Krumey és társai ellen folytatott nyomozás kapcsán.⁷⁸ Lévai történelmi érdeklődése és ambíciója azonban megkülönböztette őt Langbeintől.

Számos jel utal arra, hogy Lévai valóban új könyvön dolgozott. Egy állambiztonsági informátornak 1959 márciusában azt mondta, hogy „*az eddigieknél nagyobb jelentőségű könyvön dolgozik*” a fasiszta zsidóüldözés tárgyában, amely többek között Jeruzsálemben fog megjelenni, nem marxista megközelítéssel.⁷⁹ Egy másik, 1959 áprilisában kelt jelentés szerint Lévai „*egy új, 6 kötetes munkán dolgozik, amit Párizsban és Jeruzsálemben fog megjelentetni. Szoros kapcsolatban áll ezekkel az intézményekkel annál is inkább, mert szerinte itt Magyarországon már nincs ilyen*”

75 == Lévai, 1966: 17–18.

76 == The Lévai Collection (Stark-Ieltár), Box 7. Jenő Lévai's correspondence with Andor Biss (West Berlin) and Joel Brand (Zurich) on Rudolf Kasztner's Jewish rescue operation, „Blood for Goods”-talks with Eichmann, summer 1944.

77 == Stengel, 2012.

78 == AT-OeStA/AVA Nachlässe NZN E/1797 Langbein, Hermann, Depot (18.05.1912–24.10.1995). Hermann Langbein Lévainak, 1959. május 11.

79 == ÁBTL 3.1.2. M-37478. 147. „Xavér” jelentése, 1959. március 13.

természetű kiadványokra szükség, azért, mert értesülése szerint a Párt álláspontja az, hogy az ilyen kiadványok megjelenése antiszemitizmust szülne.”⁸⁰ Lévai ezek szerint a CDJC-vel és a Jad Vasemmel is tárgyalt könyve kiadásának ügyében.⁸¹ A jelentéshez fűzött megjegyzés szerint az állambiztonság „operatív céllal” végzett vizsgálata megállapította, hogy Lévai valóban útlevélért folyamodott, hogy Izrael-be utazhasson a kiadványról szóló tárgyalások céljából.

Vajon milyen könyvön dolgozott Lévai az 1950-es évek végén? Munkája tétje feltehetően a világhírű *Black Book* korrekciója lehetett: egy hasonló jellegű kiadvány, amely megfelelően tükrözi szerzője tárgyi tudását, szerepfelfogását és szakmai, illetve politikai szemléletét. Mivel Lévai irattára elveszett, e munka szellemiségére csak közvetett bizonyítékok alapján következtethetünk. Eichmann-könyve kéziratának 1960. szeptemberi keltezésű előszavában, melyben a „hitleri fasizmus történetével” 1925 óta (tehát személyes üldöztetését jóval megelőzően) foglalkozó kutatóként mutatja be magát, a következőket írja: „Készülő nagyszabású főművem, melynek ideiglenes címe: »A müncheni bölcsőtől a berlini sírig« lényegileg a Horthy-fasizmus korszakát foglalja magában: Magyarország részvételét tárgyalja a náciizmus nagy összekülvésében a Szovjet-nép és annak rendszerével, a kommunizmussal szemben.”⁸² Közli továbbá, hogy a könyvet a Jad Vasem számára készítette elő, amikor felkérést kapott egy Eichmannról szóló dokumentumkötetre. Így a kézirat anyagából mindent kiválogatott, ami Eichmannra vonatkozott, amit aztán félretett.

A nagyszabású mű azonban soha nem jelent meg. A Lévai-gyűjteményről a kilencvenes évek elején Stark Tamás által készített leltárban három olyan cím szerepel, amely erre a munkára utalhat.⁸³ Ezekből messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, azonban annyit talán igen, hogy Lévai csakúgy, mint az Eichmann-könyv előszavában, a fasizmus magyarországi történeteként határozta meg témáját, ami Horthy Miklós kormányzó ellenforradalmi rendszerét jelentette, különös tekintettel az antiszemitizmusra. Szigorúan véve tehát érdeklődése középpontjában nem a náciizmus állt, hanem a fasizmus tágabb fogalma, egészen pontosan annak magyar változata, amit Horthy-fasizmusnak nevezett.

80 == ÁBTL 3.1.2. M-21589. „Doktor” jelentése, 1959. április 9.

81 == E kapcsolatoknak sajnos egyik intézmény irattárában sincs nyoma.

82 == MNL OL XXXII-10, 13. tétel. Lévai Jenő könyvének kézírata az Eichmann-ügy magyar vonatkozásairól (1960). Mivel a politikailag érdekes részeket kiemelték, itt a kézirat egyes részei találhatóak: Előszó, Bevezetés, I. rész, II. rész.

83 == The Lévai Collection (Stark-leltár). Box 1, Editor’s report on the book, At the Munich cradle, 196? [pontos évszám nem ismert]; Box 5, Jenő Lévai: *Szegedtől Auschwitzig. Negyedszázad a náci-fasizmus nyomása alatt* (From Szeged to Auschwitz. A Quarter Century under Nazi-Fascist Pressure), book manuscript, about 140 pp.; Box 11, Lévai Jenő: *Szegedtől Auschwitzig* (From Szeged to Auschwitz), book manuscript, about 1000 pp.

Könyvpublikálásra Lévainak végül azt követően nyílt lehetősége, hogy 1960. május 23-án Ben Gurion izraeli miniszterelnök bejelentette Eichmann elfogását.⁸⁴ Együttműködése a Külügyminisztériummal 1960 nyarán újraindult és később is meghatározó maradt. 1948 utáni első könyve *Eichmann Magyarországon* címmel 1961-ben jelent meg angol, német és francia nyelven annak a külpolitikai stratégiának a részeként, amelyet a Magyar Népköztársaság az Eichmann-ügyben követett.⁸⁵ Lévai tudományos munkássága az 1960-as években elválaszthatatlan maradt közéleti tevékenységének igazságügyi és politikai vonatkozásaitól.

= = Lévai megvalósult fő műve: az archívum

Mivel a hesseni államügyész Mantello kezdeményezésére kereste meg Lévait, amikor az már Bázelen tartózkodott, valószínűtlen, bár nem lehetetlen, hogy Lévai a Krumej elleni büntetőeljárásban kapcsolatban utazott külföldre 1957-ben. Utazása mögött egy, a zsidó népirtás történeti dokumentálásával foglalkozó magyar intézmény állhatott. Melyek jöhetnek szóba?

A háborús bűnökkel kapcsolatos történelmi dokumentáció legfőbb szerve Magyarországon is a Belügyminisztérium volt.⁸⁶ Svájci útjakor Lévai legfeljebb alkalmi kapcsolatban állhatott a politikai rendőrséggel. „*Lévai Jenő volt újságíró személyével operatív célból foglalkozunk, és hálózati úton tanulmányozás alatt tartjuk*” – jegyezte meg Sránkó András rendőrszázados „Doktor” fent idézett, 1959. áprilisi jelentésével kapcsolatban. Ebből arra következtethetünk, hogy legalábbis addig Lévai nem volt hálózati személy. Ugyanakkor tekintve, hogy a háborús bűnügyek nyomozati anyagait, így a népbírósi aktákat a BM irattárában őrizték, Lévainak előbb-utóbb szüksége volt valamilyen kapcsolatra ahhoz, hogy hozzáférhessen az archív anyagokhoz.

Ahogy láttuk, a Külügyminisztérium sem jöhet szóba, mivel együttműködésük Lévaival csak 1960 nyarán, a *Black Book* minisztériumi publikálása után 12 évvel indult újra.

Támogató intézményként jön szóba természetesen az Állami Egyházügyi Hivatal felügyelte egyesített izraelita hitközség, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (МІОК), a „zsidó ügyekben” illetékes szerv a pártállami Magyarországon. A hitközségen az 1950-es évek második felében szintén újraindult a zsidó népirtás történelmi dokumentációja. Az Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékműve Világbizottságának 1956. júniusi felkérésére a МІОК országos anyaggyűjtésbe kezdett a párizsi székhelyű intézmény állandó kiállítása érdekében.⁸⁷ Ennek a gyűjtésnek a folyamánként

84 == Magyarország szerepéről az Eichmann-ügyben lásd Zombory, 2022.

85 == A könyv történetét lásd Zombory, 2021.

86 == Zombory, 2022.

87 == Erről a nagyszabású nemzetközi antifasiszta együttműködésről lásd Kékesi-Zombory, 2021.

adták ki Geyer Arthur hiánypótló művét *A magyarországi fasiszmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* címmel.⁸⁸ A МЮК-hoz köthető talán még fontosabb történeti dokumentációs munka Karsai Elek történész és Benoschofsky Ilona, a Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress, WJC) egykori magyarországi titkára, 1963-tól a budapesti Zsidó Múzeum igazgatója irányításával bontakozott ki. *Vádirat a náciizmus ellen: dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* címmel indítottak dokumentumkiadvány-sorozatot, amelynek első két kötete 1958-ban, illetve 1960-ban jelent meg.⁸⁹ A kiadást a Claims Conference anyagilag támogatta, a történelmi dokumentációs munka a nyugatnémet jóvátétellel összefüggésben indult meg.⁹⁰

A Magyar Országos Levéltár munkatársaként Karsai már korábban is közreműködött a Horthy-rendszerrel kapcsolatos különböző dokumentumgyűjtemények kiadásában, így *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon, 1921–1924* (1956) című kötetben. Ehhez a címhez hasonlóan az első *Vádirat*-kötet mottója is jól példázza a hitközségen folyó történeti dokumentáció koncepcionális keretét: „*Ez a sorozat a magyarországi fasiszmus üldözöttei és áldozatai közül a zsidók sorsát idézi. Félelmetes volt a szenvedés és a veszteség felejthetetlen. De nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a bűnt utoléri a büntetés, mert egyetlen nép vagy közösség sem élhet szabadság, emberség és béke nélkül.*”⁹¹

A központi fogalom a fasiszmus, amelynek Magyarországon is megvan a maga története. Az antifasiszta konceptualizációban az áldozatok különböző kategóriáit anélkül veszik figyelembe, hogy azokat morális hierarchiába rendeznék vagy a mártíromság egyetlen absztrakt kategóriájába gyömöszölnék.⁹² A zsidók sorsa, ahogy a mottó fogalmaz, szörnyű szenvedés és felejthetetlen veszteség volt. E felhívás nem egyszerűen erkölcsi, hanem büntetőjogi igazságszolgáltatást követel, amelynek jelentősége messze túlmutat egy adott nemzetten. A történelmi dokumentációnak ez az antifasiszta kerete nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Lévai éppen ebben az időben használt. Megjegyzendő, hogy Benoschofsky szintén publikált a Krumej-ügyről az *Új Élet*ben, mivel Grabert nyilvánvalóan a Budapesti Zsidó Hitközséggel is felvette a kapcsolatot.⁹³

Ugyanakkor Lévai kapcsolata a zsidó hitközséggel korántsem magától értetődő. Amikor a Zsidó Világkongresszus londoni irodájához fordult segítségért könyve kiadásához, Siegfried Roth, noha lehetőséget látott abban, hogy Lévai cserébe végezzen levéltári kutatásokat a WJC számára, mégis szükségét érezte, hogy bizal-

88 == Geyer, 1958.

89 == Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958; 1960.

90 == Jablonczay, 2022.

91 == Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958.

92 == Lásd Kékesi–Zombory, 2021.

93 == Dr. Benoschofsky Ilona: Tanúk vagyunk mindannyian! Még egyszer: a Krumej-ügy. *Új Élet*, 1958. október 1. z.

masan ellenőrizze a zsidó hitközség Lévaihoz fűződő viszonyát. Megkérte Benoschofsky Ilonát, hogy tájékoztassa arról, hogy Lévai megbízása a zsidóüldözéssel kapcsolatos történelmi munkával nem zavarja-e meg a London és Budapest közötti kapcsolatokat.⁹⁴

Bár Benoschofsky Rothnak adott válaszát nem ismerjük, azt tudjuk, hogy nem volt nagy véleménnyel Lévaíról. A „Xavér” fedőnéven leadott, már idézett állambiztonsági jelentésben így írt 1959 tavaszán: *„Egyebekben [Lévai] két dologgal dicsekedett el, és pedig egyrészt azzal, hogy birtokában sok olyan dokumentum van, ami éppen mert nála van, nem szerepel semmiféle közgyűjteményben, levéltárban vagy könyvtárban és ezért más dokumentumgyűjtők számára elérhetetlen (ezeket régen be kellett volna szolgáltatni), másrészt azzal, hogy ha valamire nem talál megfelelő dokumentumot, akkor költ egy olyat, amire szüksége van.”*⁹⁵ Bár tudomásom szerint Lévai nem kreált nemlétező dokumentumokat, arra volt példa, hogy fordításban rendelkezésére álló forrást „visszafordított” német eredetire.

A másik, ugyanebből az időszakból származó hálózati jelentés is fontos felismeréseket tartalmaz Lévai és a MIOK kapcsolatáról. Lévai panaszkodott „Doktor”-nak, hogy *„az elmúlt évig minden évben ki tudott menni külföldre, az idén azonban visszautasították az útlevélkérelmét, mert – mint mondja – sem az Egyházügyi Hivatal, sem Sós Endre [MIOK-elnök] nem támogatja”*. Ezenkívül *„elmondotta, hogy haragszik a MIOK vezetőségére, mert nem ért egyet Sós Endre MIOK elnök irányvonalával. Szerinte a zsidóság faj, de ha itt Magyarországon vallásként kezelik, akkor éljen a zsidóság úgy, hogy csak a vallásos intézményeket tartsa fenn, de ne akarjon sem külön kultúrát, sem külön politikát folytatni.”*⁹⁶ Lévai itt kifejezetten megkülönböztette a zsidósággal kapcsolatos saját felfogását a hivatalos ideológiától. Bár Lévai kapcsolatban állt a hivatalos zsidó szervként működő MIOK-kal, viszonyuk kölcsönösen ambivalens volt. És ami számunkra még fontosabb: jól láthatóan egymástól elkülönülten tevékenykedtek.

Végül a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága is szóba jöhet Lévai intézményi háttereként.⁹⁷ A Magyar Partizánszövetségnek ez az alosztálya 1957-es megalakulásától kezdve aktívan foglalkozott a náci megszállás történetével és emlékezetével, leginkább a magyar áldozatok nyugánemet jóvátételi követeléseivel összefüggésben. A forrásokban nincs nyoma, hogy az 1950-es években kapcsolatban álltak volna Lévaival. Áruklodó az is, hogy abban az ügyben, amely Lévai közéletbe való visszatérését lehetővé tette, nem mutattak aktivitást. Ugyanis megválaszolatlanul hagy-

94 == MILEV, Benoschofsky Ilona hagyaték, 1. doboz, Iratcsomó 8, XIX-278/8, 1–6. Siegfried Roth Benoschofsky Ilonának, 1957. július 15.

95 == ÁBTL 3.1.2. M-37478.147. „Xavér” jelentése, 1959. március 13.

96 == ÁBTL 3.1.2. M-21589. „Doktor” jelentése, 1959. április 9.

97 == Lásd Huhák–Szécsényi, 2023.

ták Hermann Langbein, a Nemzetközi Auschwitz Bizottság vezetője 1958. március 5-én Hermann Krumej ellen benyújtott kompromittáló anyag iránti kérését.⁹⁸

Lévai sajátos helyzetét a második világháborús zsidóüldözés történeti dokumentációját végző magyar intézményes mezőben legjobban a rózsadombi lakásában folyamatosan gyarapodó magánarchívuma szimbolizálja. Bár a magyarországi zsidó népiértés dokumentálásában egyáltalán nem volt egyedül, mégis különállóan cselekedett. Nem túlzás magánarchívumát a történelmi dokumentáció önálló intézményének tekinteni. Valójában ez a gyűjtemény és a hozzá kapcsolódó dokumentációs gyakorlat volt és maradt Lévai fő műve 1948 után.

= = = Zárszó

Az 1950-es évek végére kialakultak Lévai közéleti tevékenységének legfontosabb elemei: a *Black Book*nak köszönhető nemzetközileg elismert státusz a zsidó katasztrófa korai történetírásában; beágyazottság a volt náci elkövetők felelősségre vonásában, illetve atrocitásaik történetében érdekelt szereplők és intézmények magyar és nemzetközi hálózatában; nagy és egyre bővülő magánarchívum; végül a posztsztálini Magyarországon betöltött pozíció, amely lehetővé tette számára, hogy külföldre utazzon és kutasson. A közéletbe való visszatérés lehetőségét saját, a kapcsolatait megújító és kiterjesztő igyekezetén kívül a náci zsidóüldözés iránt megújult hidegháborús politikai és ideológiai érdeklődés biztosította számára.

Az a tény, hogy Lévai részt vett a Német Szövetségi Köztársaságban élő, kétes múltú prominens személyiségek elleni leleplező kampányokban, könnyen értelmezhető úgy, hogy ez volt az ára annak, hogy a holokauszt történetével foglalkozhasson. Ez az értelmezés azonban nem állja meg a helyét. Lévai tevékenysége nem korlátozódott a holokauszt történetírására. Ezen túlmenően, jóval tágabban, a fasizmus magyarországi rémtetteinek dokumentációjára irányult. Antifasiszta aktivizmusának a történetíráson kívül a büntetőjogi vagy legalább morális felelősségre vonás és a nyílt politikai küzdelem is szerves részét képezte. Lévaikat azon az áron lehet holokauszt-történelemszéként bemutatni, ha eltekintünk közéleti tevékenységének egyéb aspektusaitól: az igazságszolgáltatástól és a (hidegháborús) politikától. Ha visszaállítjuk munkásságának eredeti antifasiszta kereteit, akkor a történelemírás, az igazságszolgáltatás és a politika közötti látszólagos ellentmondások eltűnnek. Ekkor az állampárthoz fűződő viszonya is új fényben tűnik fel. Az ellenállás–kollaboráció–társutasság kizárólagos kategorizációjának érvénytelenedése helyet biztosít egyéb magyarázatoknak. Így annak, hogy Lévai mint nem állami szereplő és a pártállam viszonyát a részleges szemléleti egyetértés és az érdekszövetség legalább annyira meghatározta, mint a felülről kiszabott kényszerek és lehetőségek. Ehhez azonban újra kell gondolni az antifasizmus kifejezést mint történelmileg adekvát és pluralista fogalmat.

98 = = AT-OeStA/AVA Nachlässe NZN E/1797). Langbein Gáti Ödönnek (NÜB) 1958. október 30-án.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. Munka dossziék

M-37478 „Xavér”

M-21589 „Doktor”

Bundesarchiv [Német Szövetségi Levéltár]

DC 20 Ministerrat der DDR [Az NDK Minisztertanácsa]

Archiv der Unterlagen der Zentralen Stelle (ZSt) der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen [A nemzetiszocialista bűnöket kivizsgáló Állami Igazságügyi Hatóságok Központi Hivatala (ZSt) iratainak irattára]

Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden (HHStA) [Hesseni Tartományi Főlevéltár]

461 Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Frankfurt a. M.

[Frankfurt am Main Regionális Bíróság ügyészi hivatala]

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-65. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei.

Rákosi Mátyás titkári iratai

XIX-I-21 Kiadói Főigazgatóság (1953–1989)

XIX-J-1 Külügyminisztérium (1862–1995)

XXXII-10 Külügyminisztériumban keletkezett, illetve oda benyújtott tanulmányok gyűjteménye (1948–1970)

Österreichisches Staatsarchiv (AT-OeStA) [Osztrák Állami Levéltár]

AVA Nachlässe NZN E/1797 Langbein, Hermann

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA) [Németország

Külügyminisztériumának Politikai Levéltára]

MfAA Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten [Külügyminisztérium]

Yad Vashem Archives (YVA) [Jad Vasem Levéltár]

O.38 Newspaper clippings collection [újságkivágások gyűjteménye]

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MILEV)

XIX-278 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka

=== Hivatkozott irodalom ===

Amos, 1999

Amos, Heike: *Die Westpolitik der SED 1948/49–1961*. Akademie-Verlag, Berlin.

ADE, 1956

Ausschuss für Deutsche Einheit: *Rassenschande-Rassenschänder: Hans Globke*.

ADE, 1960

Ausschuss für Deutsche Einheit: *Die Wahrheit über Oberländer*.

Bauer, 1994

Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*.
Yale University Press, New Haven.

Benoschofsky–Karsai (szerk.), 1958

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek.
Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Benoschofsky–Karsai, 1960

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1944. május 15. – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összekölttetése.
Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Finder – Prusin, 2018

Finder, Gabriel N. – Prusin, Alexander Victor: *Justice behind the Iron Curtain. Nazis on trial in communist Poland*. University of Toronto Press, Toronto.

Geyer, 1958

Geyer Arthur: *A magyarországi fasiszmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958*.
Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, Budapest.

Huhák–Szécsényi, 2023

Huhák Heléna – Szécsényi András: *Collecting Personal Materials of the Hungarian Holocaust. Frameworks, Practises and Institutionalization: A Historic Overview*.
S.I.M.O.N., 2. sz. 38–59. (megjelenés alatt).

Jablonzay, 2022

Jablonzay Tímea: *A holokauszt emlékezeti diszkurzusa(i) a magyar nyilvánosságban*

(1958/60–1967). „Szolgásgból Szabadságba”. Előadás a „Kádár-korszak, kádárizmus, korlátozott mozgástér: magyar modell?” című konferencián, Miskolc, 2022. szeptember 2.

Kékesi–Zombory, 2021

Kékesi Zoltán – Zombory Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva: Magyar történeti kiállítások Ósziwícimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 85. sz. 138–168.

Kranzler, 2000

Kranzler, David: *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz. George Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour*. Syracuse University Press, Syracuse – New York.

Leide, 2005

Leide, Henry: *NS-Verbrecher und Staatssicherheit. Die Geheime Vergangenheitspolitik der DDR*. (Analysen und Dokumente: Wissenschaftliche Reihe des BStU, Bd. 28.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 73–88.

Lemke, 1993

Lemke, Michael: Kampagnen gegen Bonn. Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2. sz. 153–174.

Lévai, 1946a

Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Officina, Budapest.

Lévai, 1946b

Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről*. Officina, Budapest.

Lévai, 1946c

Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére*. Officina, Budapest.

Lévai, 1948a

Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Magyar Téka, Budapest.

Lévai, 1948b

Lévai Jenő: *Zsidósors Európában*. Magyar Téka, Budapest.

Lévai, 1948c

Lévai, Jenő: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*. Central European Times Publishing, Zürich.

Lévai, 1966

Lévai, Jenő: Avant-propos. In: *L'église ne s'est pas tue. Le dossier hongrois 1940–1945*. Seuil, Paris.

Ludwig, 1957

Ludwig, Carl: *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis 1955. Bericht an den Bundesrat zuhanden der eidgenössischen Räte*. Lang, Bern.

Miquel, 2004

Miquel, Marc von: *Abnden oder amnestieren? Westdeutsche Justiz und Vergangenheitspolitik in den sechziger Jahren*, Wallstein Verlag, Göttingen.

Olosz, 2022

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története*. Clio Intézet, Budapest.

Poliakov–Wulf, 1955

Poliakov, Léon – Wulf, Joseph: *Das Dritte Reich und die Juden*. Arani, Berlin-Grunewald.

Poliakov–Wulf, 1956

Poliakov, Léon – Wulf, Joseph: *Das Dritte Reich und seine Diener*. Arani, Berlin-Grunewald.

Porat, 2019

Porat, Dan: *Bitter Reckoning. Israel Tries Holocaust Survivors as Nazi Collaborators*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Reitlinger, 1956

Reitlinger, Gerald: *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*. Colloquium-Verlag, Berlin.

Renz, 2015

Renz, Werner: Die Krumej-Hunsche-Prozesse. 1962, 1964/1965, 1968/1969. In: *Henry Ormond. Anwalt der Opfer: Plädoyers in NS-Prozessen*. Hrsg. Katharina Rauschenberger – Werner Renz. Campus Verlag, Frankfurt am Main. 137–149.

Söhner–Zombory, 2022

Söhner, Jasmin – Zombory, Máté: Accusing Hans Globke, 1960–1963: Agency and the Iron Curtain. In *Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East*

and Central Europe. A People's Justice? Edited by Eric Le Bourhis – Irina Tcherneva – Vanessa Voisin. University of Rochester Press, Rochester. 351–386.

Stengel, 2012

Stengel, Katharina: *Hermann Langbein: Ein Auschwitz-Überlebender in den erinnerungspolitischen Konflikten der Nachkriegszeit*. Campus Verlag, Frankfurt am Main.

Tschuy, 2002

Tschuy, Theo: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Well-Press, Budapest.

Wachs, 2000

Wachs, Philipp-Christian: *Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*. Campus-Verlag, Frankfurt am Main.

Weinke, 1999

Weinke, Annette: Der Kampf um die Akten. Zur Kooperation zwischen MfS und osteuropäischen Sicherheitsorganen bei der Vorbereitung antifaschistischer Kampagnen. *Deutschland-Archiv*, 32. sz. 564–577.

Weinke, 2002

Weinke, Annette: *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969 oder: eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Brill–Schöningh, Paderborn–München.

Weissberg, 1956

Weissberg, Alexander: *Die Geschichte von Joel Brand*. Kiepenheuer und Witsch, Köln–Berlin.

Weitz, 2011

Weitz, Yechiam: *The Man Who was Murdered Twice. The Life, Trial and Death of Israel Kasztner*. Yad Vashem, Jerusalem.

Zombory, 2018

Zombory Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2. sz. 197–236.

Zombory, 2019

Zombory Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2. sz. 14–54.

Zombory, 2021

Zombory, Máté: Documentation historique pendant la guerre froide.
L'histoire du livre de Jenő Lévai: *Eichmann en Hongrie* (1961).
Revue d'Histoire de la Shoah, 2. sz. 231–255.

Zombory, 2022

Zombory Máté: Antifasiszta olvasatok. Magyar történeti dokumentáció
az Eichmann-ügyben. *Múltunk*, I. sz. 13–57.

==== Sajtó ====

Berliner Zeitung, 1959–1960

Der Spiegel, 1957

Hatikva, 1958

Jüdische Rundschau Maccabi, 1957–1960

Kanadai Magyar Munkás, 1958

Képes Figyelő, 1947

Magyar Nemzet, 1947–1958

Neues Deutschland, 1958–1959

Népszabadság, 1958, 1960

Új Élet, 1958–1960

Kulcsszavak

=====

holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet, antifasizmus

/ Return from Death /

What did Jenő Lévai do between 1957 and 1960?

Jenő Lévai is remembered in Hungarian history as the first chronicler of the Holocaust, a survivor-historian. This image is based on a specific, retrospective reading of the journalist's books published between 1945 and 1948. Although these three years are indeed significant in Lévai's work, they only constitute a small part of it. Born in 1892, Lévai's historical work began in 1932 and continued almost uninterrupted until his death in 1983. Only the German occupation and Rákosi's rule subjected the author to enforced silence: Lévai did not engage in public activity in 1944 and between 1948 and 1957.

Based on press analysis and archival research, the article focuses on Jenő Lévai's return to public life and his activities under the early Kádár regime. The author explores the international political circumstances that enabled Lévai to resume historical documentary work and also analyzes Lévai's oeuvre, his interpretation of his own role and his reception between his 1957 research trip to Switzerland and France and the outbreak of the Eichmann affair in 1960. This investigation pays particular attention to his relationship with the Communist Party leadership and place him among the institutional actors who documented the history of the Jewish genocide in the era.

Lakásból kialakított imaház Újpesten, 1980-as évek.

(Fotó: Jávor István)